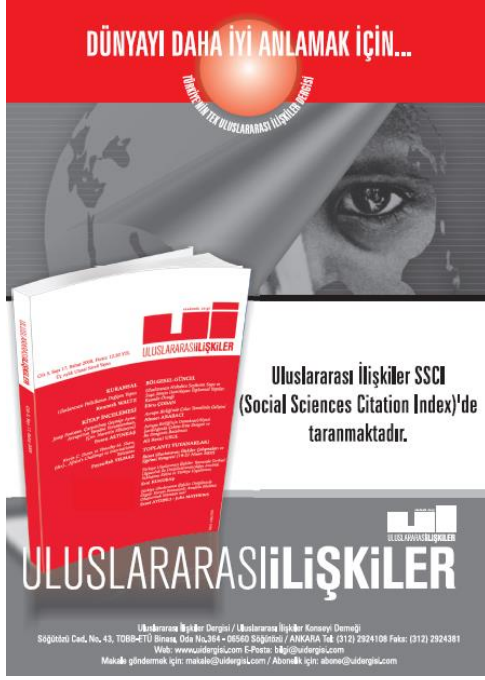

Yayın ilkeleri, izinler ve abonelik hakkında ayrıntılı bilgi:

E-mail: bilgi@uidergisi.com.tr

Web: www.uidergisi.com.tr

KİTAP İNCELEMESİ

Gülriş ŞEN, Devrimden Günümüze İran'ın ABD Politikası: Tarihsel Sosyolojik Bir Analiz

Kıvanç ÖZCAN*

* Doktora Adayı, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ODTÜ

Bu makalenin tüm hakları Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği'ne aittir. Önceden yazılı izin alınmadan hiç bir iletişim, kopyalama ya da yayın sistemi kullanılarak yeniden yayımlanamaz, çoğaltılamaz, dağıtılamaz, satılamaz veya herhangi bir şekilde kamunun ücretli/ücretsiz kullanımına sunulamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Aksi belirtilmediği sürece *Uluslararası İlişkiler*'de yayımlanan yazılarda belirtilen fikirler yalnızca yazarına/yazarlarına aittir. UİK Derneğini, editörleri ve diğer yazarları bağlamaz.

Devrimden Günümüze İran'ın ABD Politikası: Tarihsel Sosyolojik Bir Analiz

Gülriş ŞEN

ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2016, 382 sayfa. ISBN:9786059856256

Kıvanç ÖZCAN

Doktora Adayı, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ODTÜ, Ankara.
E-posta: kivanc_metu@yahoo.com

Gülriş Şen'in ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü 2012-2013 Akademik Yılı Uluslararası İlişkiler Doktora Programı En İyi Tez Ödülü ve ODTÜ 2014 Yılın Doktora Tezi Kalbiye Tansel Yayın Ödülü'ne layık görülen doktora tezinin çevirisi olan "Devrimden Günümüze İran'ın ABD Politikası: Tarihsel Sosyolojik Bir Analiz" başlıklı kitap, 1979'da gerçekleşen devrim sonrasında İran'ın dönüşümünü ele alırken merceğini İran'ın ABD politikasına odaklıyor. Çalışma otuz yılı aşkın bir zaman dilimini Devrim ve Savaş Devri (1979-1989), Yeniden İnşa ve Reform Devri (1989-2005) ve Karşılaşma Devri (2005-2012) başlıkları altında üçe ayırarak incelemektedir. Çalışmayı son yıllarda İran'ın dış politikası üzerine yapılan ve genellikle devrim sonrası dönemi realizm, liberalizm ve inşacılık yaklaşımlarıyla ele alan çalışmalardan farklı kılan en temel özellik, İran'ın devrim sonrası dönüşümünü Tarihsel Sosyolojik bir bakış açısıyla anlatmasıdır. Tarihsel Sosyoloji'yi Batı dışında bir bağlama uygulayan Şen, bu yaklaşıma yöneltilen Avrupa merkezli olma eleştirilerine de cevap veriyor. Bu nedenle, kitabın kavramsal çerçeve bölümü özel bir ilgiyi hak etmektedir.

Şen, kavramsal çerçeve bölümünde bir yandan Tarihsel Sosyoloji (TS) yaklaşımının temel tartışmalarını Theda Skocpol, Philip Abrams ve George Lawson gibi alanın önde gelen isimlerine yapılan referanslarla sunarken, diğer yandan bu yaklaşımın Uluslararası İlişkiler (Uİ) disiplinine kazandırdıklarını da anımsatıyor. Yazar, aynı zamanda, geleneksel Uİ teorilerine egemen olan, geçmişte tarihte donmuş bir şimdiki zaman üzerinden okuyan tarih dışı bakış açısını aşmaya girişeceğinin işaretlerini de veriyor (s.30). Yazar, Orta Doğu'daki devletlerin dış politikalarının TS yaklaşımı ile anlaşılabilirliğini savunan ancak bu düşüncesini bir vaka çalışmasına uygulamayan Fred Halliday'in aralık bıraktığı kapıdan girerek devrim sonrası İran'da devlet ve ABD politikası bakımından yaşanan dönüşümü TS'yi kullanarak anlamaya çalışıyor.¹ Başka bir ifadeyle, Şen, vaka incelemesinde anı donduran karelerden ziyade dönüşümü gösteren patikalardan ilerliyor. Bu yaklaşım, çalışmanın Uİ disiplinine yaptığı katkıyı somutlaştırıyor.

Dış politika tahlillerinin ana eksenini oluşturan iç-dış, özne-yapı, kimlik-çıkarcı kavramlarının keskin ontolojik ayrımlarla birbirlerine karşıt bir şekilde konumlandırılmasından kaynaklanan sorunların nedenlerini gösteren Şen, bu üç dikotomiye aşmak için TS'yi işe koşturmaktadır. Karşıt olarak kullanıldıklarında birbirlerini iptal ederek dönüşümü anlamayı engelleyen iç-dış kavramları, çalışmada

1 Fred Halliday, *The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

birbirlerini kuran ve dönüştüren birer rol üstlenmektedirler. Bu yaklaşımı, çıkar ve kimlik ekseninde de geçerli kılan Şen, aynı şekilde, özne merkezli ve yapı merkezli yaklaşımları da bütünlük ve süreklilik içinde ele alıyor.

Şen, devleti ve uluslararası alanı TS ile kavramsallaştırırken Weberyen ve Marksist yaklaşımların önde gelen isimlerinin (Michael Mann, Charles Tilly, Theda Skocpol, Nicos Poulantzas) görüşlerini hatırlatıyor. Çalışmanın devlete ilişkin bakışında, Bob Jessop'un devleti "farklı çıkar ve stratejileri izleyebilen bir yapıya sahip karmaşık sosyal ilişkiler bütünü" olarak ele alan görüşleri egemendir (s.49). Buna ek olarak, özne ve yapıların bütünlüğüne ve bunların sürekli değişim halinde oldukları düşüncesine dayanan eleştirel gerçekçiliğin epistemolojisine yaslanmak da çalışmadaki TS yaklaşımını derinleştirmektedir.

Şen, devleti kavramsallaştırırken başvurduğu yöntemi uluslararası alanı kavramsallaştırırken de kullanmaktadır. Uluslararası alanı rekabet ve güç savaşlarının platformu olarak değil, devleti kuran bir unsur olarak tasavvur etmektedir (s.60). Uluslararası alan ve devlet birbirlerini kurarken dış politika da bu sürecin sürekli dönüşen unsurlarından birisi olarak belirmektedir. Dış politika kendisi hakkında karar veren farklı aktörlerin çıkar çatışmalarından azade olmadığı gibi bizzat bu aktörlere yeni bir mücadele sahası da sunmaktadır.

Tarihsel, çok uzamlı, çok nedenli ve süreç odaklı bir yaklaşımla İran'da devrim sonrası devletin dönüşümünü ve dış politikanın seyrini inceleyen Şen, devrim öncesi döneme de ışık tutarak devrim sonrasında İran'ın ABD politikasında yaşanan değişimlere ilişkin daha bütünlüklü bir resim ortaya koymaktadır.

Şen, "Modern İran'ın Yükselişi ve Devrim Öncesi Dönemde İran – ABD İlişkileri" başlıklı bölümün başında Kaçar hanedanlığı çözülürken güç kazanan toplumsal sınıflara dikkat çekip, dönemin uluslararası ortamının resmini çekmektedir. Yazar, sonrasında, Kaçarların çöküşünden sonra başa gelen Rıza Şah'ın otokratik yönetim anlayışına, İran'ı modern bir ulus yapma düşüncesiyle attığı adımlara, bu adımların ülkedeki toplumsal kesimlerin şekillenmesinde oynadığı role ve devlet mekanizmasında yol açtığı dönüşümlere yer vermektedir. Sahip olduğu petrol kaynakları ve coğrafi konumu nedeniyle Soğuk Savaş sırasında büyük güçlerin rekabet sahalarından birisi olan İran'da babası Rıza Şah'ın 1941'de ülkeyi terk etmesinden sonra başa gelen Muhammed Rıza Şah, 1940'larda ABD'yle geliştirdiği ilişkilere monarşinin içerideki kırılganlığını onarmak ve muhaliflerine karşı kendisini güçlü kılmak gibi işlevler yükledi. Ancak, halkın İran'ın işgal altında olmasına yönelik kabaran öfkesi, Şah'ın dış politika tercihlerini etkiledi. 1950'lerde Şah'ın İran'ı küresel kapitalist ilişkilere eklemeye çabası Başbakan Musaddık'ın İran petrolünü millileştirmesiyle tökezlese de Musaddık'ın 1953'te CIA ve MI6'in tezgâhladığı bir darbeyle devrilmesi neticesinde İran'ın kapitalist ilişkiler ağına eklenmesi süreci hızlandı. Şah, Sovyetleri çevreleme niyetiyle İran üzerindeki etkisini artıran ABD'nin yardımları sayesinde güçlenip muhaliflerini etkisizleştirmeye girişti. Ancak, 1953 darbesi İran toplumunda derin bir yara açmış, Şah'ın ABD siyaseti ile toplumun ABD'ye bakışı arasındaki makası hep açık tutarak devrim sonrasında İran'ın ABD karşıtı siyasetinin itici gücü olmuştur.

Şah'ın 1960'lı yıllarda ithal ikameci bir sanayileşme stratejisine yönelmesinin etkisiyle bir taraftan işçi sınıfı büyürken diğer taraftan ticaret burjuvazisi ve esnafın Şah'a yönelik öfkesi artıyordu. Bu yıllarda, Şah'ın ABD'yle ilişkilerini dengeleme arayışının nedeni, Şen'in işaret ettiği üzere, toplumsal desteğini artırdığını düşünen Şah'ın kendisini 1950'lerdeki kadar ABD'ye bağımlı hissetmemesi olabilir. Ancak, ülke içinde yükselen muhalefetin sınırlayıcı etkisi de bu arayışın bir nedeni olarak düşünülebilir.

Şen, 1970'lerin İran'ını; petrol sanayisi üzerinde tam kontrol sağlayan, OPEC kriziyle petrol gelirlerini katlayan ancak adaletsiz bölüşüm nedeniyle sınıflar arası uçurumların derinleştiği ve ABD'nin Körfezdeki jandarması olmaya karşı çıkan muhaliflerin öfkesinin tırmandığı bir ülke olarak resmetmektedir. Şah'ın petrol gelirlerine güvenerek İran'ı bölgesel güç yapmayı hedeflemesi İran'ın ABD'yle ikili ilişkilerini de dönüştürmüştür. Şah, yabancı şirketlerin İran petrollerini işletmesine izin veren 1954 anlaşmasını 1973'de feshetti. Ancak, yazar bu noktada, kitabın teorik çerçevesinin özü olan iç ve dışın birbirlerini kurduğu düşüncesinden hareketle, muhalefetin söz konusu anlaşmanın feshini nasıl karşıladığına yer verseydi daha bütüncül bir tablo ortaya çıkardı. Neticede halkın ekonomik ve siyasi sebeplerle uzun zamandır kabaran ve 1977'de sokağa taşan öfkesi 11 Şubat 1979'da Pehlevi monarşisini tarihin sayfalarına gömdü ve Şen'in "Devrim ve Savaş Devri (1979-1989)" olarak kategorize ettiği dönem başladı. Bu bölüme göz atmadan önce, kitabın bundan sonraki bölümlerinin sonlarında yer alan 'Kavramsal Değerlendirme ve Çıkarımlar' kısımlarının teori ve vaka arasındaki bağı hep güçlü tuttuğunu ve her bölümü aynı çerçevede tartışmaya gayret ederek bir bütünlük sağladığını söylemek gerekir.

Devrimin ilk on yılını ele alan "Devrim ve Savaş Devri", İran'ın idari, kurumsal ve toplumsal alanlardaki dönüşümüne ve ABD karşıtlığının İran dış politikasındaki merkezi konumuna ışık tutmaktadır. Şen'in ABD karşıtı dış politikanın, 1979 rehine krizinin de yardımıyla, siyasi popülizme tanıdığı imkanların Humeyni yönetimindeki Devrim Konseyi tarafından muhalefetin kontrolü ve devrimin rotasının İslami bir yönetime doğru kurlması için araçsallaştırıldığı tespiti iç ve dışın birbirlerini kurduğu savını desteklemektedir.

Şen, devrimden hemen sonra izlenmeye başlanan İslamileştirme politikasının toplumu Batı karşıtı tutuma eklediğini, kurumlarda geleneksel sağ İslamcılarının lehine yaşanan dönüşümün muhalifleri etkisizleştirdiğini ve devrimin ihracı politikasının yükseldiğini vurgulamaktadır. İslamileştirme politikasının kurucuları ile bu politikaya karşı olan toplumun sol ve laik kesimleri arasındaki gerilime yer vermek bu bölümü daha da zenginleştirebilirdi. Irak'la yapılan savaş, bu dönemin hem iç hem de dış politikasında merkezi bir öneme sahiptir. Bu savaş, devleti kurucu, dönüştürücü ve yapılandırıcı bir rol oynarken, savaşan devlet giderek merkezileşmiş ve toplumu daha çok kontrol eder hale gelmiştir (s.139).

ABD karşıtlığına ek olarak İsrail'e düşmanlık ve Lübnan Hizbullah'ıyla yakın ilişkiler de devrimden sonra İran dış politikasının önemli unsurları olmuştur. Şen, İran'ın bir taraftan düşman olduğu devletler ve yakın ilişkide olduğu aktörler üzerinden devrimin ideolojik motivasyonunu sağlam tutmaya gayret ederken diğer taraftan yapısal bağımlılıklarının farkında olarak pragmatik davranışlar sergileyebildiğini belirtmektedir.

Devrimin ilk on yılında Irak savaşını ve Amerikan karşıtlığını otoritesini yerleştirmek amacıyla önemli araçlar olarak kullanan Humeyni'nin, içeriği yapılandırırken dış politikayı da etkin bir biçimde kullandığının altını çizen yazar, Amerikan karşıtlığı ve devrim ihracının kimlik ve çıkarların yapılmasında da önemli rol oynadığını belirtmektedir. Humeyni'nin vefatıyla sona eren "Devrim ve Savaş" devri, yerini yeni güç dağılımları eşliğinde rasyonelleşen bir devlete ve reform taleplerinin yükseldiği bir topluma bırakmıştır.

Humeyni'nin vefatı ve Rafsancani'nin cumhurbaşkanı seçilmesiyle perdelerini açan "Yeniden İnşa ve Reform Devri (1989-2005)", uzun ve yıpratıcı bir savaştan çıkan İran'ın Soğuk Savaş'ın bitiminden sonra hızla küreselleşen dünyaya ve uluslararası topluma yeni kimliğiyle uyum sağlama çabasıyla karakterize edilebilir. İran, bu dönemde, devrimin ilk on yılında dış politikasına hâkim olan

sert söylemini ve saldırgan tutumunu törpülemeye başlarken, Irak savaşının yaralarını da Washington Uzlaşısı'nın temel çerçevesiyle uyumlu kapitalist bir kalkınma planıyla sarmaya girişmiştir. İçeride yükselen reform talepleri ve halkın beklentilerini karşılayabilmek için ihtiyaç duyulan dış girdiler, bu yönelimin arkasındaki temel motivasyonlardır. İran'ın neoliberal yönelimi ve 1990-1991 Körfez Krizi'nde ABD'yle aynı doğrultuda hareket etmesi içerideki tartışmaları alevlendirse de devrim ihracından tek ülkede devrim politikasına geçiş yapan Rafsancani, yumuşama (*detente*) siyaseti uygulamak konusunda kararlı bir tavır sergilemiş ve bu kararlılığını ABD'nin İran'ı dışlayan ve çevrelemeyi amaçlayan politikasına rağmen sürdürmüştür. Şen bu noktada, Batı'yla uyum arayışının İran'ın dış politikada İslami kimlikten sıyrılmaya çalıştığı ve ABD karşıtlığını rafa kaldırdığı şeklinde algılanmaması gerektiğini söyleyerek okuyucuyu uyarmaktadır. Kitabın bu bölümü, Rafsancani'nin ılımlı siyasetini ve ABD'nin İran üzerindeki baskısını artıran siyasetini eş zamanlı olarak okumaya imkân sunmaktadır. ABD'nin İran üzerindeki baskısını artırma çabaları İran'ı dış politikasını çeşitlendirmeye iterken, ABD'nin İran'daki olumsuz algısı pekişmiş ve ülkedeki ideolojik tartışmalar bu durumdan derinden etkilenmiştir. Öyle ki, 1993 sonrasında Fakihi destekleyen geleneksel sağ muhafazakâr ile Rafsancani'yi destekleyen sağ pragmatistler arasındaki fay hatları belirginleşmiştir.

Terazinin kefelerinden birinde “Büyük Şeytan ABD”, diğesinde ise uluslararası alana açılma arzusu vardı. İran dış politikası bu hassas dengenin üzerinde dururken neoliberal politikalar toplumun tepkisini çekmeye başladı. Hal böyleyken, 1997'de hukuk ve demokrasi eksenli kampanyasıyla cumhurbaşkanı seçilen Hatemi ülkede reform dönemini başlattı. Hatemi'nin siyasi reformu öncelik olarak görmesi devletin kimliği ve yönelimi konusunda İranlı seçkinler arasındaki gerilimi derinleştirmiştir. Şüphesiz, reformcuların kapladığı alanın giderek genişlemesi Hatemi'nin dış politika vizyonunun da öne çıkmasını beraberinde getirmiştir. Şen, Hatemi'nin “Medeniyetler arası diyalog” girişimiyle Batı'yı düşmanlaştırmayan ancak İran'ı da kendine özgü kaynaklarını kullanarak moderniteye uyum sağlayan bir konuma yerleştirmeyi amaçladığını ileri sürmektedir. Her ne kadar Hatemi'nin dış politikası ABD'de İran'a yönelik katı politikaların sorgulanmasını sağladıysa da George W. Bush'un göreve gelmesi ve 11 Eylül saldırıları ABD'deki yumuşama işaretlerini ortadan kaldırmıştır. Bu saldırılardan sonra Hatemi'nin Batı'yla uyum arayan yaklaşımı ile ABD'nin İran'ı “haydut devlet” olarak kodlayan bakış açısı arasındaki makas giderek açılmış ve bu durum İran'da muhafazakârların 2003 ve 2004 seçimlerinde reformcuları tasfiye etmesine büyük kolaylık sağlamıştır. Uluslararası alanın çatışmanın değil entegrasyon arayışının zemini olarak görüldüğü Hatemi dönemi iç ve dış siyasetin kontrolünün muhafazakârların eline geçmesiyle sona erdi ve yazarın “Karşılaşma Devri (2005-2012)” olarak tanımladığı yeni bir dönem başladı.

Karşılaşma Devri'nin öne çıkan figürü 2005'te cumhurbaşkanı seçilerek yaklaşık on beş yıldır önce Rafsancani sonra Hatemi'yle esen uyum ve reform rüzgârlarını tersine çeviren Mahmud Ahmedinecad'tı. Ahmedinecad'ın başını çektiği “yeni muhafazakârlar”ın iktidarı ülkedeki güvenlik kurumlarının büyük desteğini almıştır. Ahmedinecad'ın güvenlik kurumlarının etkisini ve onların eski/yeni mensuplarının nüfuzlarını ekonomik ve siyasi olarak genişletmeyi hedefleyen uygulamaları İran'ı Karşılaşma Devri'nde bir milli güvenlik devletine çevirecekti. Şen'in de altını çizdiği gibi, bu devirde merkezinde nükleer krizin yer aldığı, Batı'yla çatışmacı ilişkiler ve içeride giderek pekişen güvenlikçi yaklaşım birbirini yapılandırmıştır. Ahmedinecad yönetimi, 2002 yılında sızdıktan sonra İran'ın genel anlamda Batı'yla özelde ise ABD'yle ilişkilerinde ana gündem maddesi olan nükleer programı birçok anlatı ve sembolle donatarak savunmuştur. Batı karşıtlığı, direniş, devrime sadakat nükleer programa yüklenen anlamlardan bazılarıdır. Yeni muhafazakârlar, nükleer programı İran'ın bağımsızlığını merkeze alan milliyetçi bir söylemle savunurken sadece programın sürdürülmesi için

gerekli halk desteğini üretmekle kalmadılar. Aynı zamanda ABD karşıtlığını da diri tutmayı başardılar. Şen, Ahmedinecad'ın nükleer diplomasiyi yürüten reformcu isimleri tasfiye etmesiyle İran'ın nükleer program konusunda meydan okuyan tavrı arasındaki bağlantıyı göstererek iç ve dışın birbirini yapılandırıldığını bir kere daha kanıtlamaktadır.

Karşılaşma Devri'nin önemli unsurlarından bir diğeri de dini lider Hamaney'in rolüdür. Şen, Hamaney'in nükleer kriz sırasında İran'ı sıcak çatışmaya sokmaktan kaçınan tavrına işaret ederek, dini liderin ideoloji ve strateji arasındaki dengeyi koruduğunu ve böylece Ahmedinecad'a karşı bir denge unsuru oluşturduğunu vurguluyor. Bu dönemin bir başka önemli gelişmesi de İran'ın Suriye'nin yanı sıra Hizbullah, Hamas ve İslami Cihat'la geliştirdiği sıkı ilişkiler sayesinde Levant'taki etkinliğini artırarak İsrail karşıtı politikasını tırmandırmasıdır. Ancak, çalışmanın da gösterdiği gibi, içerideki reformcu ve pragmatistler yeni muhafazakârlar döneminde benimsenen İsrail ve ABD karşıtı sert üslubu, gerginlik siyasetini ve devlet dışı aktörler yoluyla bölgede etkinlik sağlama çabalarını eleştirmişlerdir.

2009 seçimlerinde usulsüzlük yapıldığı iddialarıyla sokağa inen muhalefetin rejimi sarsması ve İran'la diplomatik ilişkiler kurmak isteyen Obama'nın ABD Başkanı olması sonrasında karşılaşma dönemi içinde yeni bir perde açılmıştır. Nükleer müzakerelerin çıkmaza girmesiyle ABD'nin İran'a uyguladığı yaptırımlar artmıştır. 2009 olaylarının hafızalardaki tazeliğinin de etkisiyle Batı'yla gerilen ipler içeride reformcuların bir tür "kadife devrim" yapabilecekleri şüphesini artırmış ve Ahmedinecad yönetimi devlet-toplum ilişkilerini güvenlikçi bir zemine oturtmuştur. ABD'nin müdahaleci siyaseti ve yaptırımların giderek daha fazla hissedilen ağırlığı devletin güvenlik aygıtlarına olan bağlılığını ve toplum üzerindeki baskısını artırmıştır.

İran'ın ABD politikası hem iç hem de dış politikada devletin ana sütunlarından birisi olageldi. Bu politika, Şen'in çalışmasının da gösterdiği gibi İran'da devletin dönüşümünde ve siyasetin seyrinde kurucu bir rol oynadı. İran'ın ABD politikasındaki değişimler devletin kurumlarında farklı gruplar arasında yaşanan mücadele ve rekabetten azade değildi. Aynı şekilde, devrimden sonra hâkim ideolojinin zaman zaman birbiriyle çatışan yorumları da İran'ın ABD'yle ilişkilerini doğrudan etkilemiştir. Şen'in çalışmasında vurgulanan bir diğer önemli husus da İran'ın politik ekonomisindeki dalgalanmaların ABD'yle olan ilişkilerine yansımalarıdır. Ülkedeki baskın ekonomik grupların (toprak sahipleri, pazar esnafı, ticaret burjuvazisi ve sanayi burjuvazisi) arasındaki çekişme, devletin ekonomi politikalarına dolayısıyla dış politikadaki tutumuna doğrudan etki yapmıştır. Yazar, 2012 yılındaki gelişmelerle birlikte çalışmasına nokta koyuyor.

Bu kitap, genel anlamda Orta Doğu'daki gelişmelere, özel olarak İran'ın iç ve dış siyasetine ilgi duyan her kesimden okuyucunun yanı sıra tarihsel sosyoloji üzerine çalışan akademisyen ve araştırmacılara hitap etmektedir. İran'da pragmatik gelenekten gelen Ruhani'nin 2013'te cumhurbaşkanı seçilmesi, P5+1 ülkeleriyle imzalanan nükleer anlaşma, Batı'yla ilişkilerin yumuşaması ve İran'ın Suriye kriziyle birlikte Orta Doğu'da artan etkinliği okuyuculara haklı olarak 2012'den sonra yeni bir dönemin başlayıp başlamadığı sorusunu sordurabilir.